

Бойченко Н. О.

СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ДІЇ, ЩО ВИРАЖАЮТЬСЯ ВЕРБОЇДАМИ

Розглядаються семантичні параметри дії, що виражаються стійкими дієслівними сполуками. Під семантичними параметрами розуміються лексико-граматичні значення аспектуальності, каузативності, стану, модальності та інших характеристик дії.

Аналітичний характер вербоїдів (*накладати відбиток (відбиватися), ставити питання (запитувати), досягати домовленості (домовлятися)*) визначає як специфіку їхнього значення, так і специфіку їхнього функціонування у синтагматичному оточенні. Семантика вербоїда, будучи якісно відмінною від семантичної структури однослівного дієслова, має конкретизованіший характер, що ускладнюється додатковими характеристиками, які розкривають специфіку якісних і кількісних ознак дії. Основним інструментом вираження цих семантичних і стилістичних значень є дієслово. Диференційні ознаки, що виражаються вербоїдами, належать переважно до сфер функціонально-семантичних категорій аспектуальності, стану, каузативності та модальності. Ці ознаки стійких дієслівних сполук (СДС) відповідають «способові існування» функціонально-семантичних категорій, що характеризуються наявністю спільних інваріантних семантичних функцій і різнорідних мовних засобів [1, 10]. Багато повнозначних слів-компонентів вербоїдів, аналогічно афіксам, виконують допоміжну функцію, позначаючи лише семантичні параметри основного значення. Звідси основним завданням і постає виявлення та дослідження цих семантичних параметрів або смислів, для мовного оформлення яких найхарактерніша обмежена лексична сполучуваність слів.

Проведений аналіз дозволив нам класифікувати СДС за семантичними параметрами, що виражаються невеликими значеннями дієслівних компонентів (див. теорію семантичних параметрів, розроблену А. К. Жолковським та І. О. Мельчуком [3]). Кожний семантичний параметр дії може бути виражений різними дієслівними лексемами, вибір яких залежить від «ключового слова». «Ключовим словом» у СДС є субстантив, який ми позначаємо S.

Досить поширені значення, що є складовими категорії аспектуальності.

1. Perf. S. («Завершеність, досягнення межі».

Доконаний вид.) СДС заповнюють прогалини у видовій системі дієслів, займаючи місце відсутнього дієслова видової кореляції, особливо це стосується чистих видових пар. Так, дієслова *подорожувати, командувати, наглядати, опікуватися* мають граматичне значення лише недоконаного виду або нечисті видові пари, а відповідні їм СДС можуть передавати граматичне значення як доконаного, так і недоконаного виду: *здійснювати — здійснити подорож, віддавати — віддати команду, брати — взяти під нагляд, брати — взяти під опіку*. Зустрічається і зворотне явище, коли СДС заміщає відсутнє дієслово недоконаного виду: *заборгувати — робити борги*.

2. Incer. S. («Починати, починатися». Початкова фаза дії):

брати під опіку, братися до справи, вводити у дію, вдаватися до послуг, вступати у конфлікт, підніматися на захист, ставати на підтримку тощо.

Утворення однослівних дієслів, що позначають початок дії, в українській мові обмежено незначною кількістю префіксів: *за-*, *з-* (у широкому семантичному контексті дієслів): *заговорити, збурити* та *по-* (лише з односпрямованими дієсловами руху): *побігти*. Значення початкової фази може передаватися аналітичними інфінітивними сполуками з дієсловами-зв'язками: *починати, ставати*. Поширеність СДС поряд з даними мовними засобами зумовлена їхньою схильністю передавати додаткові характеристики дії, а саме: дієслово *братися (до роботи)* несе у собі відтінок початку тривалої дії, *вступати (у конфлікт)* — значення включення в якусь дію чи процес, *кидатися (у слози)* — значення з відтінком більш високого ступеня енергії, *вирушати (в дорогу)* — відтінок рішучості, *входити (в права), впадати (в сон)* — семантику виникнення стану, *підніматися (на захист)* передбачає важливий суспільний захід. Дієслова *вдаватися, пускатися (на хитрощі)* конкретизують дію, чіткіше вказуючи на початок процесу.

3. Fin. S. («Суб'єкт ситуації втрачає властивість, виходить із стану, які вказані S». Кінцева фаза дії):

вивести із забуття, вилетіти з пам'яті, вийти з моди, втратити смак, відійти у забуття, загасити суперечку, розігнати сум.

Перевага вербоїдів на позначення кінцевої фази у порівнянні зі словотвірними засобами (префікси *до-*, *від-*, *пере-*: *дов'язати, відбіліти, перебоятися*) та аналітичними інфінітивними формами (дієслова-зв'язки: *перестати, закінчити, припинити*) полягає у тому, що вербоїди здатні передавати процеси, які не можуть виразитися однослівними дієсловами, а також мають додаткові характеристики цих процесів. Наприклад, дієслова *розігнати, розвіяти* передбачають субстантиви із значенням психологічного стану (*сон, сум*), *обірвати (життя)* — характеризується різким припиненням процесу, *випасти (з уваги), вилетіти (з пам'яті)* — раптовістю дії. Значення дієслів *вилізти (з боргів), вибитися (з сил), зламати (присягу)* мають відтінок інтенсивної дії. Дієслова *виводити, виходити, відходити* означають відштовхування, ухилення від дії чи процесу.

4. Cont. S. («Суб'єкт ситуації продовжує, не припиняє дію». Розгортання дії):

витримувати роль, затримувати увагу, зберігати пам'ять, загрузати у злиднях, дотримуватися думки, метатися у здогадах, триматися на плаву.

Вербоїди із значенням фази розгортання дії співвідносяться з інфінітивними аналітичними конструкціями із зв'язкою «продовжувати», але дієслівний компонент вербоїда не перетворюється у дієслово-зв'язку. Дієслово може передавати, зокрема, такі смислові відтінки: еволютивний спосіб протікання дії — *набирати обертів, переламувати характер, послаблювати увагу*, сталевий спосіб дії — *сидіти на престолі* тощо.

Фазисність — це категорія, значення якої вказують на часову фазу даного факту, тобто виражають обмеження процесу певною часовою константою в діапазоні від початку виникнення до завершеності. В основі фазової семантики лежать причинно-наслідкові відношення, що виникають при зіставленні, з одного боку, значення необмеженого процесу, а з іншого — його обмеження. Окремі ключові субстантиви здатні поєднувати навколо себе дієслова із значенням різних фаз дії, утворюючи, таким чином, парадигми. «З одним і тим самим іменником можуть поєднуватися дієслова різних смислових полів, причому змінюється загальне категоріальне значення аналітичної структури. Так створюється фразеологічна парадигма, до певної міри порівнювана з парадигмою морфологічною. Але від морфологічної парадигми фра-

зеологічна відрізняється більшою різноманітністю засобів, що використовуються для вираження аналогічного значення й, особливо, неповнотою, оскільки реалізуються далеко не всі можливі сполуки» [2, 493]. Розглянемо приклади подібних парадигм:

Ключове слово

*влада
присяга
путь*

Початковий стан

*знаходиться при
додержувати
держати*

Проміжний стан

*приходить/прийти
приймає/прийняти
вирушає/вирушити*

Кінцевий стан

*втрачає/втратити
ламає/зламати
збивається/збитися з*

Основними виразниками фазової семантики у СДС є дієслова, що виступають ситуативними відповідниками: *входити — виходити, вводити — виводити, набиратися — втрачати* та ін.

5. Result. S. («Стан у результаті». Значення результативності):

вийти друком, винести вирок, увійти в історію, дійти висновку, дістати освіту, довести до абсурду, завоювати довіру.

У дієслів-еквівалентів значення результативності передається афіксами *ви-* (*виходити*), *до-* (*достоятися*), але ці типи словотвору не дуже продуктивні. Таке значення потенційно властиве всім СДС, оскільки субстантив передбачає значення результату.

6. «Кратність дії: однократна чи багатократна»: *робити/зробити крок — робити кроки (Пор. крокувати), наносити/нанести візит — наносити візити, здійснювати/здійснити напад — здійснювати напади. (Пор. нападати).*

7. Magn. S. («Високий ступінь, інтенсивність дії»):

заглиблюватися/заглибитися у думки, захопитися/зайтися плачем, горіти бажанням.

Перераховані вище семантичні параметри (перфектність, фазисність, результативність, кількісність, інтенсивність дії), які є складовими функціонально-семантичної категорії аспектуальності, свідчать про те, що СДС є засобами вираження цієї категорії в українській мові.

Разом з тим СДС виражають каузативні значення. Категорія каузативності пов'язана з семою вияву ознаки, що мотивується активним породжувачем дії. Потреби мовного спілкування породжують необхідність виражати численні процеси каузативними. Каузативні смисли активно представляються в індоєвропейських мовах різноманітними засобами [4]. В українській мові немає особливих регулярних афіксів для вираження цих смислів, тому дуже поширеним способом позначення каузативних дій є СДС. Стійкі сполуки даного типу семантично наближаються до поєднай-

ня корелятивних дієслів зі словами *змушувати, спричиняти*: *викликати довіру* — «змушувати довіряти».

8. Caus. S. («Суб'єкт ситуації «каузує», створює, змушує виникнути те, що вказано S»). Значення каузативності):

вносити/внести зміни, вганяти в сум, накладати/накласти арешт, навіювати/навіяти думку, подавати/подати позов, зчиняти/зчинити переполох, притягати/притягти до відповідальності.

9. Liq. S. («Ліквідувати, знищувати, змушувати зникнути»):

долати/подолати вето, забивати запахи, знімати/зняти відповідальність, позбавити життя, усувати/усунути вади.

Дія або стан у СДС можуть бути представлені з таких позицій: 1) з позиції суб'єкта ситуації з проекцією на об'єкт — «піддавати дії чи приводити у стан, названий іменником»: *надавати допомогу*; 2) з позиції об'єкта ситуації — «підлягати дії, позначеній іменником»: *отримувати допомогу*.

10. Oper 1. S («Суб'єкт ситуації виконує дію, виражену S, спрямовану на об'єкт ситуації»):

завдавати/завдати шкоди, піддавати/піддавати критиці, покладати/покласти відповідальність, покривати/покрити забуттям, садити/посадити за ґрати.

11. Oper 2. S («Суб'єкт ситуації підлягає дії, вираженій S»):

діставати/дістати дозвіл, зазнавати/зазнавати шкоди, підлягати арештові, нести відповідальність.

Грамаітичне значення, яке виражається в синтетичних одиницях протиставленням морфологічних форм зворотності/незворотності (за допомогою постфікса *-ся*), в аналітичній структурі виражається протиставленням дієслівних пар: *завдавати — зазнавати, піддавати — підлягати, надавати — діставати, виявляти (відчувати) — викликати, накладати — підлягати* та ін. СДС можуть утворювати регулярні пари, що слугують вираженню конвергентних відношень: *відчувати заздрість — викликати заздрість, виражати впевненість — давати впевненість*.

Існування корелятивних пар СДС — можливість лексико-синтаксичного способу вираження функціонально-семантичної категорії стану. Ситуативну співвіднесеність дієслів у прямій і зворотній конструкції представлено у схемах:

давати	—	одержувати
надавати	—	отримувати
	—	діставати
	—	здобувати
	—	набувати

покладати	нести
піддавати	підлягати
накладати	зазнавати
завдавати	зносити
виявляти	викликати
відчувати	користуватися

давати знання — одержувати знання
— отримувати знання
— діставати знання
— здобувати знання

надавати форму — набувати форми
покладати відповідальність — нести відповідальність

піддавати арештові — підлягати арештові
накладати обов'язок — підлягати обов'язку
завдавати втрат — зазнавати втрат
завдавати образу — зносити образу
виявляти довіру — викликати довіру
відчувати повагу — користуватися повагою

СДС можуть утворювати з дієсловом опозицію зворотності/незворотності дії, будучи єдиним можливим виразником зворотної дії: *гордитися — викликати гордість, сміятися — викликати сміх*.

Значення інших характеристик дії:

12. Oper 3. S. («Основна типова дія суб'єкта ситуації, яка не має об'єкта, на який могла б бути спрямована»):

відкладати /відкласти відбиток, ґрати/зіграти весілля, слугувати прикриттям.

13. Char. S. («S виражає характеристику суб'єкта ситуації. Суб'єкт ситуації перебуває у стані, має властивість, яка вказана S»):

мати хист (уявлення), користуватися шанною.

14. Real. S. («Суб'єкт ситуації виконує «вимогу», що міститься в S»):

виправдовувати/виправдати надію, витримувати/витримати видання, задовольняти/задовольнити потреби, перевершувати/перевершити сподівання.

Серед додаткових смислових відтінків, що передаються СДС, — значення якісної характеристики дії: цілеспрямованості, навмисності (*акцентувати увагу, здобувати владу*), повноти охоплення (*укривати славою, обводити очима*), бажання суб'єкта (*брати на себе відповідальність*) та ін. Усі супровідні значення СДС передаються за допомогою дієслівного компонента.

Окремо слід відзначити модальні значення, які можуть виражатися як іменниковим, так і дієслівним компонентом вербоїда:

— «можливості дії чи явища»: *давати/дати шанси, надавати/надати можливість, мати нагоду, висловлювати/висловити готовність*. Синонімами до вербоїдів у даному разі є аналітичні

конструкції з інфінітивом при дієслові *могти* і прислівники *можна (не можна), можливо (не-можливо)*;

— «спонукання до дії, вияв волі до здійснення дії»: *давати/дати поштовх (підстави), віддавати/віддати наказ*;

— «дозвіл діяти»: *надавати/надати слово*.

Таким чином, дієслова утворюють розгалужену перифрастичну парадигму при певних семан-

тично ключових словах. В. Телія наголошує, що «...володіючи аналітичним типом значення, дієслова не тільки заповнюють прогалини в процесуальній та абстрактній лексиці, а й збагачують мову способами вираження тонких смислових дефініцій...» [5, 189]. За допомогою обмеженої групи дієслів виражаються різноманітні аспектуальні, об'єктно-суб'єктні, каузативні, модальні та інші якісні характеристики дії.

1. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. — Л.: Наука, 1976.

2. Гак В. Г. Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса // Аналитические конструкции в языках различных типов. — М., 1965. — С. 129—143.

3. Жолковский А. К., Мельчук И. О. О семантическом

синтезе // Проблемы кибернетики. Вып. 19. — М., 1967. — С. 177—239.

4. Мордвилко А. П. Очерки по русской фразеологии. — М.: Просвещение, 1964. — 131 с.

5. Телія В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. — М: Наука, 1982. — 268 с.

Boychenko N. O.

THE SEMANTIC PARAMETERS OF ACTION, EXPRESSED BY STABLE VERB EXPRESSIONS

The article deals with semantic parameters of action, expressed by verb idiomatic structures. The semantic parameters are lexical and grammatical meanings of aspect, cause, voice, modality and another characteristics of action.